

Loss Sándor, H. Szilágyi István

A „cigány per”

Kutatásunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon a cigányság rendelkezik-e olyan sajátos kulturális mintákkal, amelyek befolyásolják a joghoz való viszonyát. A kérdést a „cigány bűnözéssel” kapcsolatos hazai kriminológiai kutatások eredményei¹ és a kortárs jogantropológiai, illetve összehasonlító jogtudományi irodalom megállapításai között mutatkozó ellentmondások inspirálták. Az előbbi szerint a „cigány bűnözés” (vagyis az a tény, hogy a romák felülreprezentáltak bizonyos bűncselekménytípusok elkövetői körében), alapvetően a szegénységgel és az iskolázatlansággal összefüggő *szociológiai probléma* (az azonos „kemény tényekkel” jellemezhető nem roma népesség kriminalitása hasonló vagy azonos a romákéval), míg az utóbbi megközelítés viszont a romák joghoz való viszonyában a sajátos kultúra jelentőségét hangsúlyozta.² Mi ez utóbbi álláspontot fogadtuk el kiindulópontként, s ez bizonyos fokig befolyásolta a kutatás helyszínének és módszerének kiválasztását.

Első koncepciónk szerint a kutatást a helyi (elsőfokú) bíróságon, a polgári ügyek résztvevő megfigyeléssel történő leírására építettük volna, és egy roma, illetve nem roma kontrollcsoport anyagának összehasonlító elemzéséből kívántunk következtetéseket levonni a romák sajátos viselkedési mintáira vonatkozóan. Az elképzelés mögött az a feltevés állt, hogy a polgári ügyszakban vélhetőleg a legkisebb a diszkriminatív előítéletek szerepe a hatóság munkájában, így viszonylag torzításmentes képet kaphatunk a romák jogszociológiailag releváns, sajátos kulturális mintáiról.

A kutatás első évében azonban bebizonyosodott koncepciónk hibás volta: először is kiderült, hogy – mások megfigyeléseivel egybevágóan³ – gyakorlatilag elhanyagolható (vagyis jelentős mértékben *alulreprezentált*) a roma ügyfelek száma a polgári ügyszakban. Másrészt rá kellett döbbernünk arra, hogy hiábavaló és elhibázott törekvés a többségi társadalom romákkal szembeni előítéletének a vizsgálatból történő kikapcsolására tett kísérletünk.⁴ Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy a kutatás során a bírósági tárgyaláson (most már a büntető ügyszakra is kiterjesztve vizsgálódásainkat) zajló interakció *egészét* kell tanulmányoznunk, amelyben szükségképpen megjelennek a nem roma résztvevők értékítéletei, előítéletei és attitűdjei, másrészt – amennyiben ilyenek vannak – a romáknak a többségi társadalom által működtetett igazságszolgáltatással kapcsolatos sajátos kulturális mintái is. Ez a felismerés vezetett a kutatás alapkérdésének újrafogalmazásához, és a „cigány per” fogalmának kidolgozásához. Ettől kezdve arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon létezik-e „cigány per”, amely eltérő (sajátos) jegyeket mutat az olyan perekhez képest, amelyekben, az ügyben szereplő felek (leginkább a vádlottak) nem romák.

Ugyanakkor helyesnek ítéltük, ha a módszertan vonatkozásában kitarunk a résztvevő megfigyelés módszere mellett, amelynek egységes szempontrendszerét a kutatás első évében dolgoztuk ki, s a vizsgálatba bevont terepmunkásokat (a Miskolci Egyetem 1998-ban harmadéves joghallgatói, kulturális és vizuális antropológia szakos bölcsészhallgatói) felkészítettük ennek alkalmazására. Emellett szólt az az érv is, hogy a bíróságon folyó kommunikáció

tanulmányozására ez sokkal hatékonyabb módszernek látszott, mint a szokásos kérdőíves módszer, amely inkább a résztvevők véleményének felderítésére alkalmas, semmint az interakciók leírására. Ráadásul a módszer spórolósabb is (kevés pénzből kutattunk), és olyan vaskos elméleti problémával sem kellett túlságosan sokat foglalkoznunk, mint hogy ki tekinthető cigánynak, romának.⁵

A résztvevő megfigyelés módszerének fontos eleme, hogy a megfigyelő „beleolvadjon” a megfigyelt környezetbe, hogy jelenléte ne zavarja meg a dolgok „normális menetét”. Ez természetesen egy ideális helyzetre megfogalmazott módszertani követelmény, valójában a megfigyelő jelenléte valamilyen mértékben mindig befolyásolja a megfigyelt eseményt.

Nem volt ez másképp a mi esetünkben sem, különösen a kutatás első időszakában. Több megfigyelő jelezte (különösen a joghallgató lányok), hogy jelenlétük hatással van a bírákra, akik igyekeztek „brillírozni, többet kihozni” magukból vagy az adott ügyből; döntéseiket, intézkedéseiket részletesebben indokolták a tárgyaláson, mint rendesen; próbálták tanítani, eligazítani a jövőbeni kollégáikat, kollégáikat. Kezdetben még az is előfordult, hogy a bírák a védelem asztalához ültették a hallgatókat. (A megfigyelők egyébként általában a második padsor szélén vagy még hátrébb foglaltak helyet a tárgyaláson.)

Idővel a bírák hozzászórtak a megfigyelők jelenlétéhez, s ez a hatás fokozatosan csökkent, de továbbra is nagyon segítőkészek maradtak, így például több bíró megengedte nekik, hogy a tárgyalás előtt, az ítélelhozatal idején, illetve a tárgyalás befejezése után is a tárgyalóban maradhassanak.

A helyszín

A bíróságok minden demokratikus jogállam – bár a *common law* és a *római-germán* jogcsalád országaiban némileg eltérő súllyal – jogrendszerében kiemelkedő szerepet játszanak. A jogszociológiai irodalomban napjainkban széles körben elfogadott álláspont szerint a bíróság e megkülönböztetett jelentősége azonban nem az elsődleges, manifeszt funkciójához kapcsolódik (vagyis az egyedi társadalmi konfliktusok rendezésében játszott szerepéhez), hanem sokkal inkább sajátos szimbolikus, ideológiai funkciójához.⁶ Ennek lényege, hogy a bíróság, mint az igazságszolgáltatás központi szerve testesíti meg, valamint képviseli a jogrendszer és ezáltal a társadalom egységét. A bíróság feladata, hogy koherens egészként jelenítse meg és konkretizálja az egyébként egymásnak részben ellentmondó társadalmi eszményeket (szabadság, egyenlőség, szolidaritás stb.) kifejező jogi alapelveket. Emellett a független bíróságok rendszere önálló hatalmi ágként a végrehajtó hatalmat korlátozó – s egyben legitimáló – politikai tényezőként is működik, ezért a „pártatlan”, „elfogulatlan” bírói ítéletek jelentős mértékben alakítják a közvéleményt és a társadalom értékrendjét.

E szimbolikus, ideológiai funkció ellátása természetesen rendkívül bonyolulttá és körülményessé válhat olyan helyzetekben (mint például a magyar társadalom jelenlegi helyzetében is), amikor a társadalom egymástól már-már a szakadás veszélyét hordozó mértékben, élesen elkülönülő csoportokra oszlik, különösen, ha e csoportok között az érintkezést kirekesztő jellegű előítéletek akadályozzák.

Márpedig a többségi társadalom és a roma kisebbség viszonyában jellemzően ilyen szituáció érzékelhető napjainkban országunk „roma-sűrű” megyéiben. A szociológiai kutatások azt mutatják, hogy kutatásunk helyszíne, Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik kistérsége az ország egyik romák által sűrűn lakott területének számít, és – mint ahogy az a rendőrök körében végzett felmérésekből is kiderül – az efféle környezetben a romákkal szembeni előítéletek erősen befolyásolják a közgondolkodást.⁷ Ilyen körülmények között rendkívül nagy felelősség nehezedik

a bírákra, hiszen a bírói tevékenység kapcsán szóba jöhető rejtett diszkrimináció bármely formája⁸ tovább ronthatja a romák helyzetét az igazságszolgáltatásban.

A kutatás célja azonban *nem a bírói tevékenység diszkriminatív jellegének vizsgálata* volt, hanem annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a bírósági tárgyalás közegében zajló interakciókban mutatkozik-e különbség annak függvényében, hogy valamelyik fél (általában a vádlott) roma-e vagy sem. Ha ilyen különbségek valóban megragadhatók, akkor ezek nem csupán az interakcióban részt vevő nem roma szereplők esetleges diszkriminatív előítéleteiből és beállítódásaiból, hanem bizonyos fokig a romák sajátos viselkedési mintáiból is adódnak.

Formai jegyek

Első pillantásra egyáltalán nem könnyű felfedezni a „cigány per” sajátos vonásait: nincsenek szembeötlő különbségek az olyan tárgyalások között, ahol a szereplők valamelyike roma, s azok közt, ahol mindenki a többségi társadalomhoz tartozik. Első lépésként ezért érdemes áttekintenünk a tárgyalásokról készült leírások közös mozzanatait.⁹

A szociológiai felmérések és a különféle igazgatási célú állami nyilvántartások készítése kapcsán visszatérő probléma, hogy hogyan lehet meghatározni egy (etnikai vagy nemzeti kisebbségi) kisebbségi csoportot, illetve hogyan lehet eldönteni, hogy egy személy a csoporthoz tartozónak tekinthető-e, vagy sem. Különösen nehéz kérdés ez a romák esetében, akik különféle befogadó országokban, eltérő nyelveket beszélő és különféle életmódú csoportokban élnek. A hazai roma népességnek is egyik legszembeötlőbb vonása a kulturális és szociológiai értelemben vett heteronómia. Ebből a szempontból a skála egyik végpontján a többségi társadalomba teljesen asszimilálódott *romungrók* („zenészek”, magyar anyanyelvű cigányok) egyik része áll, akiknek már legfeljebb csak bőrszíne emlékeztet származásukra, míg a másik végletként a tradicionális rokonsági rendszerüket, nyelvüket, szokásaikat megtartó oláh-cigányokat említhetjük.¹⁰ A két végpont között helyezkedik el a hazai népesség mintegy 5 százalékát kitevő roma népesség többsége, amelynek legfontosabb közös jellemzője a többségi társadalomhoz viszonyított hátrányos helyzete, amely a szociológiai módszerekkel mérhető „kemény tények” szinte minden dimenziójában – az egészségi állapottól az iskolázottságig, a jövedelmi viszonyoktól a lakáskörülményekig – megmutatkozik.¹¹

Abban szinte minden kutató egyetért, hogy a cigánysághoz tartozás megállapításának egyetlen *politikailag korrekt* módja az „öndefiníció”, azonban bizonyos körülmények között (így különösen a diszkriminációval jellemezhető helyzetekben) ez szociológiailag kivitelezhetetlen eljárás, vagy irreleváns eredményekhez vezet.¹² Mi úgy véltük, hogy egy olyan szituációban (mint amilyen a bírósági tárgyalás), amelyet alapvetően a többségi társadalom értékítélete határoz meg, helyesebb, ha az identitás meghatározását a megfigyelőre bizzuk.

A megfigyelt esetekben – kettő kivételével¹³ – a romák általában a büntetőeljárás vádlottjaiként vagy pedig tanúkként jelentek meg a tárgyaláson. A leírt esetek között a büntetőügyek túlnyomó többsége lopás, rablás, illetve garázdaság miatt indult, nem szerepelt azonban egyetlen emberölési ügy sem. Ez a megoszlás egyébként megfelel a kriminológiai kutatások által feltártaknak, amelyek azt mutatják, hogy az előbbi bűncselekményekben a romák felülreprezentáltak, míg az emberölés, illetve az emberölés kísérlete tekintetében kriminalitásuk jelentősen a nem roma népességé alatt marad.¹⁴

Külső megjelenésüket, ruházódásukat illetően a romák öltözködése nem sokban tér el a hasonló társadalmi helyzetben lévő nem romákétól: a különbség főleg a hangsúlyozottan „divatos” fazonok, az élénkebb színek kedvelésében, a silányabb minőségű anyagokban fedezhető fel. Az összhatás – amelyhez hozzájárul a többségi megítélés szerinti ápolatlanság

(piszkos körmök, zsíros haj, nem „patyolattiszta” ruha stb.) – azonban mégis elég jellegzetes, és gyakran olyan esetekben is egyértelművé teszi az illető roma származását, amikor egyébként az fizikai antropológiai jegyekből nem lenne megállapítható.

Általában a romák igyekeznek az „alkalomhoz illően” öltözködni – még ha láthatóan nem is mindig biztosak benne, hogy ez pontosan mit is jelent (vagyis, hogy a bírósági tárgyalás a temetéshez, a miséhez vagy az esküvőhöz hasonlít-e inkább) –, és csak elvétve fordul elő olyan eset, mint amikor egy idősebb roma asszony papucsban, feltűnően elhanyagolt öltözetben jelent meg a bíróság előtt.¹⁵

A romák általában udvariasan, tisztelettudóan beszélnek a bíróság tagjaival, s a kérdésekre tőlük telhetően igyekeznek válaszolni. A bírósággal való kommunikációjukat azonban gyakran zavarja, hogy nem mindig értik a jogi szakkifejezéseket (pl. bűnsegéd) vagy egyes idegen szavakat (pl. inzultálás), néha pedig egészen hétköznapi kifejezéseket is „fordítania” kell a bírónak (pl. családi állapot – ezt a romák gyakran a gyermekek számára vonatkozó kérdésként értelmezik). E jelenségek nyilvánvalóan összefüggésben van a romák aluliskolázottságával, és esetenként az általuk beszélt helyi nyelvjárással.

Ezt az alapképletet, természetesen a tárgyalás résztvevőinek személyes pszichológiai karakterén túl, két tényező befolyásolja: az egyik a visszaeső elkövetők esetében a börtönkultúra, a másik pedig, ha a tárgyalóteremben nagyobb létszámú, egymást jól ismerő roma van jelen.

A börtönkultúra ellentmondásosan hat a romák viselkedésére: egyrészt lényegesen csökkenti a kommunikációs nehézségeket, ilyenkor az érintettek olyan jogi terminus technicusok jelentésével is tisztában vannak, amelyek a laikus nem romák számára sem mindig világosak; másrészt viszont csökkenti a romák bírósággal szemben egyébként megnyilvánuló tiszteletét.¹⁶

Több esetben megfigyeltük, hogy mikor a tárgyalóteremben egyszerre legalább tíz roma tartózkodik, akkor viselkedésük megváltozik. A kérdezett személy ilyenkor már nem csak a bírósághoz, hanem a többi romához is intézi szavait, és ez alapvetően feloldja a tárgyalás egyébként (érthetően) komor hangulatát.¹⁷ Két roma család közötti „leszámolás” ügyének tárgyalásakor pedig egyenesen minden erélyére szüksége volt a bírónak a bíróság és a tárgyalás tekintélyének megőrzése érdekében.¹⁸

Ez utóbbi „kritikus tömeg effektusra” úgy tűnik a bíróság vezetése is felfigyelt, s az épület portáján szolgálatot teljesítő lila egyenzakós őrök nemcsak fémdetektorral ellenőrzik a belépőket, hanem megkérdezik jövetelük okát is, és finoman „eltanácsolják” azokat, akik nem kaptak idézést egyik tárgyalásra sem. (Ez az intézkedés egyébként nyilvánvalóan nem egyeztethető össze a tárgyalás nyilvánosságának általános elvével.) Éppen ezért a vártnál sokkal ritkábban tapasztalták a megfigyelők, hogy a tárgyalásra idézettekén kívül az ügyben közvetlenül nem érintett családtagok, rokonok vagy ismerősök jelentek volna az ülésstermekben. Viszont annál rendszeresebben lehetett látni kisebb-nagyobb roma csoportokat sétálni, várakozni a bíróság épülete előtt.

Bírák, ülnökök, ügyészek, ügyvédek

A megfigyelt ügyek többségében az eljáró bírák (férfiak és nők nagyjából egyenlő számban) a fiatalabb, 30–40 év közötti generációhoz tartoztak. Ami külső megjelenésüket illeti, a talár viselésének bevezetéséhez fűzött főbírói, minisztériumi remények igazolódni látszanak, legalábbis a romák viszonylatában. A talár tekintélyt sugall, és tiszteletet ébreszt. Mint azt egy idősebb roma asszony megjegyezte: „Rendesen megijedtem a köpenyektől, azt hittem, papok.”

A vizsgált tárgyalásokon a bírák egyértelműen meghatározó szerepet játszottak a tárgyalás vezetésében, az ügyészek, a védelem, nem is beszélve az ülnökökről, ritkán intéztek közvetlenül kérdéseket a vádlotthoz vagy a tanúkhöz.

A tárgyalások szigorúan eljárásjogi szempontból nézve teljesen korrektek voltak, s ha a bíráknál egyáltalán szerepet játszott a romákkal szembeni negatív beállítódás, akkor az a nyilvánosság előtt csak nagyon burkolt formában jelentkezett. Például az olyan kétértelmű (talán humorosnak szánt) kiszólásokban, mint mikor a lopással vádolt fiatalkorú törvényes képviselőjének meghallgatása során a bíró megjegyezte, hogy „ő is mondja a fiának, aki kukás akar lenni, hogy akkor is tanulnia kell, mert aki nem jár iskolába, annak annyi máma”.

Egy másik tárgyaláson a megfigyelők azt vették észre, hogy a bíró következetesen olyan idegen szavakat használt, amelyeket a vádlott nyilvánvalóan nem értett: „*Érte-e önt valamilyen atrocitás? Inzultálták-e önt?*” Majd csak a kínos csend után kérdezte meg, hogy „*Megverték-e?*”

A bírák nyíltabban hangot adtak a romákkal szembeni esetleges ellenérzéseiknek a tárgyalás előtt vagy után az ülnökökkel, illetve az ügyéssel folytatott beszélgetéseik során. Például az egyik tárgyalás előtt – miközben az egyik vádlott elővezetésére várokztak – a bíró azzal a fordulattal kezdte az ügy ismertetését az ülnököknek, hogy „fognak majd itt nekem összevissza hazudozni ezek a cigányok!”

Az ülnökök többségükben az idősebb, 60 év körüli generáció tagjaiból kerültek ki a megfigyelt ügyekben. A tárgyalások folyamán szinte teljes passzivitás jellemezte őket. Félig elnyomott ásításokkal, fontoskodó arckifejezéssel és bólogatással igyekeztek megkülönböztetni magukat a tárgyalóterem élettelen díszleteitől. Tiszteletet parancsoló koruk és öltözetük azonban kétségtelenül növelte a bíróság tekintélyét.

A vizsgált ügyek többségében az ügyészek a bírákhoz hasonlóan a fiatalabb, 30–40 év közötti korosztályhoz tartoztak, férfiak és nők nagyjából azonos arányban. Az ügyészek a tárgyalások során nem voltak különösebben aktívak. A megfigyelők semmilyen romákkal szembeni beállítódásra utaló megnyilvánulást nem észleltek a részükről, ugyanakkor pozitív érdeklődést sem tapasztaltak: általában egyszerű rutinügyként kezelték az eseteket.

Az ügyészek jó viszonyban, személyes ismeretségben vannak a bírakkal, s gyakran a tárgyalás előtt vagy után, néhány perces beszélgetés során egyeztetik a tárgyalandó vagy az éppen tárgyalt ügy kapcsán kialakított álláspontjukat. Az is előfordult, hogy az ügyész a bíró segítségére sietett, mert annak gondja volt a vádlottak előzetesben tartásával. „Ügyis végrehajtandó szabadságvesztést fogok indítványozni, és akkor fenntartható az előzetes” – mondta az ügyésznő. „A másodrendűnek meg majd kitalálok valamit” – nyugtázta a szívességet a bírónő.

A vizsgált ügyekben az ügyvédek közös jellemzője – korra és nemre tekintet nélkül – a már-már felháborító érdektelenség és felkészületlenség. Gyakran láthatóan idegesíti az ügyvédeket, hogy végig kell ülniük a tárgyalást: közben ki-be járkálnak, vagy ügyvédjelöltet ültetnek be maguk helyett, akik koruknál és szakmai tapasztalataik hiányánál fogva képtelenek szakszerűen ellátni a védelem feladatát (vagy bármiféle emberi kontaktust létesíteni védencükkel). Az is igaz, hogy az ügyvédi érdektelenség nem címzetten a romáknak szól, hanem leginkább abból adódik, hogy a „védenc” nem képes megbízni, fogadni, megfizetni egy védőt, és emiatt rendelnek ki neki egy ügyvédet, akinek a költségeit az állam ugyan névleg magára vállalja, de valójában az állami költségterítés csupán töredéke egy megbízással szereshető jövedelemnek. A kirendelt védő intézményét a szacikkek tömege, illetve legutóbb már egy ombudsmani vizsgálat is a jogok érvényesülésének csődjeként értékelte.

Úgy tűnik, hogy a tárgyalásokon az ügyvédek legfontosabb célja az ügyekre fordított energia minimalizálása volt, ezért gyakran az olyan elemi lépéseket sem tették meg védencük érdekében, amelyek elmulasztása egy harmadéves joghallgató számára is feltűnt. Ilyen körülmények között

érthető, hogy a romák gyakran jobban bíznak a bírák jóindulatában, mint saját védőikben, akik néha azt sem tudják, hogy éppen milyen ügyre ültek be. Ez a megfigyelés egybevág a Huszár László által készített felmérés eredményével, miszerint a fogva tartott romák 42,6 százaléka volt elégedetlen ügyvédjével.¹⁹

A tárgyaláson tanúként, gyakran egyúttal az ügy sértettjeként megjelenő nem roma személyek és a romák közötti kapcsolatra többnyire az érzelemmentesség jellemző – már ami magát a tárgyalást illeti.²⁰ Ez az érzelemmentesség azonban leginkább a tárgyalások tiszteletet parancsoló atmoszférájának köszönhető.

Egészen más a helyzet a romák egymás közötti kapcsolataiban. Legyen az illető rokon, barát, szerető vagy csak ismerős, a hozzá fűződő érzelmek, szeretet vagy éppen gyűlölet gyakran láthatóan sokkal fontosabb a romák számára, mint a tárgyalás formális eredménye vagy az általában vett jogi racionalitás. A lánnya mellett tanúskodó apa minden további nélkül dühösen lehülyézi gyermekét a bíróság előtt, ha az érzelmileg „indokolt”,²¹ és a vádlott férfi is inkább a szerelmére vall, csak hogy míg ő a börtönben ül, a nő is odakerüljön, addig se hagyhassa őt el.

Ritualizált igazságszolgáltatás

A megfigyelt tárgyalások legkarakteresebb közös vonása a „gyorsaság”. Ha egyszer megjelennek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már „megy minden, mint a karikacsapás.”

Ebben nagy szerepe van persze az ülnökök, a vád és a védelem fentebb már jelzett passzivitásának, de a bírák is mindent megtesznek ennek érdekében: a tényállással kapcsolatos minden ellenmondást, bizonytalanságot igyekeznek a bizonyítékok szabad mérlegelésének címén „saját hatáskörben” rendezni. Fikarcnyit sem számít, ha a vádlott megváltoztatja a nyomozati szakban tett vallomását, ha nem ismeri el minden vádpontban bűnösségét, ha tíz sértett közül csak egy ismeri fel a vádlottat.

Az ülnökök, a vád és a védelem passzivitása folytán a tárgyalás alatt a kommunikáció leszűkül a bíró és a vádlott, illetve a tanúk párbeszédre, amelyet természetesen a bíró ural, hiszen ő kérdez. E kommunikáció jellege ezért nagymértékben függ az adott bíró személyiségétől. Vannak például olyan bírók, akik igyekeznek „humorosra venni dolgot”, különösen a „keményfiúk” esetében, mások ragaszkodnak a kimért, távolságtartó stílushoz, míg megint mások atyáskodó, anyáskodó gesztusokat tesznek, természetesen főként a fiatalok vagy a fiatal felnőtt vádlottakkal szemben. Az, hogy végül melyik stílus fogja az egész tárgyalás hangnemet megszabni, persze nagymértékben függ a vádlott, illetve a tanúk reakcióitól is.

Úgy véljük, hogy a „cigány per” formai jegyeinek fenti leírása nem elegendő lényegének megragadásához. E formai jegyek együttes megléte, vagy egyes elemek hiánya nem érinti a jelenség lényegét. De mi is volna akkor a lényeg?

Ha egy mondatban kellene erre felelnünk, akkor azt mondhatnánk: a „cigány per” nem per, nem jogi aktus, hanem sokkal inkább *rítus*. A rítus egy olyan formalizált cselekvési sor, amelynek nincs önmagában vett értelme vagy jelentése, legalábbis a rítuson kívül álló számára is magától értetődően racionalizálható, megfejthető értelme vagy jelentése.²² A rítus szereplői viszont már a rituális cselekvéssor megkezdése előtt tisztában vannak annak menetével és végkifejletével. Ez közelebbről a „cigány per” vonatkozásában azt jelenti, hogy az akkuzatórius per eljárási formái között valójában *nem folyik érdemi jogvita*.

A rítus a résztvevőknek nem szolgál meglepetésekkel, de voltaképpen még valódi alternatívákat sem kínál fel. A romák számára – legyenek bármennyire iskolázatlanok is – teljesen világos, hogy ők már akkor elveszítették a pert, amikor romának születtek. Várhat-e egy

roma igazságot a gádzsók bíróságától, amikor nem számíthat a világon senkire, csak a családjára, rokonaira és a többi romára? Mit tehet a roma, ha egy olyan klánba született, amelyik zsebtolvajlásra szakosodott? Azonkívül, hogy igyekszik nem lebukni, nem sokat. Mit tehet a roma, ha olyannyira szegény családba született, hogy lopnia kell, ha nem akar éhen halni?²³

A bíró szempontjából sincs sok értelme és tétje a tárgyalásnak, hiszen sokszor a vádirat alapján, tárgyalás nélkül is kiszabhatná az ítéletet – a (kirendelt) védelem úgy sem fellebbezne — , amelyről előre tudja, hogy semmilyen büntetési célt nem érhet el vele, mert a vádlott iskolázottsága és vagyoni helyzete eleve kilátástalanná teszi, hogy valaha is kikeveredjen a megélhetési bűnözés életformájából vagy valamelyik bűnöző szubkultúrából. A károsultaknak pedig semmi esélyük sincs, hogy az elkövetőn behajthassák kárukat. Az ülnököknek meg persze minden mindegy.

Az ügyészt sem érdekli a per, hiszen a bíró ügyis elfogadja a vádiratban foglaltakat, a büntetési nemre vonatkozó javaslatát pedig ügyis a tárgyalás előtt szokta egyeztetni vele. Egyébként pedig teljesen egyetért a bíróval a büntetés egyéni visszatartó hatásának, illetve nevelő hatásának kilátástalanságában. A kérdés csupán az, hogy a vádlottat mennyi időre „vonják ki a forgalomból” a társadalom védelme érdekében, de azt a bíró egyedül is el tudja dönteni.

Végül pedig, az ügyvéd igencsak hálás volna, ha nem rendelnék ki, és a „drága idejét” nem rabolnák ilyesféle piti ügyekkel.

Az a tény, hogy a rítusnak önmagában véve nincs magától értetődő, a külső szemlélő számára is megérthető értelme, még nem jelenti azt, hogy nem szolgálhat valamilyen sajátos társadalmi funkciót.²⁴ Ez a funkció a „cigány per” esetében véleményünk szerint a többségi társadalom és a roma kisebbség egymással szemben fennálló kölcsönös előítéletei rendszerének fenntartását, és ezáltal a roma kisebbség kirekesztettségének megerősítését jelenti.

Ha röviden, egy szóval akarnánk jellemezni a „cigány pert”, a legtalálóbba lenne szörnyűnek nevezni. És hogy mennyire szörnyű, ennek érzékeltetése érdekében had idézzünk néhány részletet az egyik megfigyelő feljegyzéséből:

„Az eset lényege: 5 vádlott, 4200 Ft (!) értékű alumíniumhulladék lopása. A vádlottakból csak 2 volt jelen, tanú és ügyvéd egy sem. A két vádlott cigány házaspár, de a legüresebb tekintetű, legrosszabb állapotban lévők közül valók. Négy általánost végeztek – minden bizonynyal már olvasni is elfelejtettek; három gyerek, a negyedik útban, se szakképzettség, se alkalmi munka, se semmi. Most először éreztem a bíróságon az abszolút kiszolgáltatottságot, ami a bírónőnek köszönhetően mégsem fajult el, ő nem élezte ezt, hanem csodálatos módon, maximális toleranciával segített a vádlottaknak. Ez az egész formális, de nagyon. Kiábrándító. Mechanikus kérdések, gépies válaszok, de a bíróság formális nyelvét mindig le kell fordítani a vádlottaknak. Ezt rossz nézni. A bírónő kiszalad, mert az ügy miatt van valami elintéznivalója, de olyan csend marad utána, hogy döbbenet. Kibírhatatlan. És a perek többsége ilyen. Megéri? Még az ülnökök között is feszültség van. Rivalizálás. Ki figyel jobban. Ez a feszültség kibírhatatlan. Se püsszenés, se semmi. Csendkirály. Nihil.”

A „cigány per” formai elemzésénél felbukkanó sajátos viselkedési minták (öltözködés, beszédkultúra, emocionális viselkedés stb.) valójában másodlagos jelentőséggel bírnak a romák életésélyeit meghatározó szociológiai tényezők, illetve a velük szemben érvényesülő diszkriminatív beállítódásokhoz képest. E formai elemek jelenléte tehát csupán elősegítheti a „cigány per” jelenségének kialakulását, de önmagában nem feltétlenül idézi azt elő. Ez azt jelenti, hogy egyrészt nem minden roma bírósági tárgyalása esetében keletkezik „cigány per”, másrészt, hogy valójában a nem romákkal szemben is folyhat „cigány per”.

A kutatás eredményei alapján megfogalmazható néhány fontos, a jogpolitika szintjén is értelmezhető gyakorlati következtetés. Ha meg kívánjuk szüntetni a „cigány pert”, s ha nem

akarjuk, hogy a továbbiakban a bíróságok akaratlanul is a kirekesztés és az előítéletek megerősítésének intézményes eszközeiként működjenek, akkor arra kell törekedni, hogy rítusokból valódi jogvitákká alakítsuk át az efféle ügyeket. Ennek legáltalánosabb feltételeit nyilván elsődlegesen a társadalmi érintkezések és a politika világában kell megteremtünk, ez azonban nem jelenti, hogy a jog világában maguk a jogászok ne tehetnének sok mindent a joghoz való hozzáférés elősegítése érdekében. Ezt szolgálhatná a civil kezdeményezésen alapuló ingyenes jogsegélyszolgálatok megteremtése, a kirendelés helyett közzvédő intézményének bevezetése, vagy a teljesen formális, üres és kontraproduktív ülnökrendszer megreformálása.

Jegyzetek

1 Tauber István: A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. Tauber I.–Vigh J.–Madácsi I.: A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatisztikai és kriminológiai értékelés. BM Könyvkiadó, Budapest, 1988. Póczik Szilveszter: Etnikai hátrányok és a roma kisebbség kriminológiai nézőpontból. Belügyi Szemle, 1999/7–8., 15–40. o.

2 W. O. Weyrauch–M. A. Bell: Autonomus Lawmaking: The Case of the Gypsies. 103 (2) Yale Law Journal (1993) 323–401. o.

3 Egyed M.: Cigányok az igazságszolgáltatásban. Esély, 1996/5., 78–88. o.

4 Erről I. Loss S.–H. Szilágyi I.: Opening Scissors. The Legal Satus of the Gipsy Minority in the Nowadays Hungary. The First „Comparative Legal Cultures” Symposion on Transition to Rule of Law. Budapest, 1997. március 17., 1–15. o. Megjelenés előtt a Rechtstheorie-ban.

5 Ezt a kérdést a „cigány per” fogalmának kidolgozásakor a Huszár László által alkalmazott eljáráshoz hasonlóan oldottuk meg. L. Huszár L.: ...és bűnhődés. A magyar fogvatartottak szociológiai vizsgálata. [Kandidátusi értekezés.] 1998, 148–165. o. A roma identitás meghatározásának problémájáról I. még R. Sandland: The Real, the Simulacrum and the Construction of ”Gypsy” in Law. Journal of Law and Society, 23 (1996) 3, 313–405. o. A kérdés körül kialakult vitában született cikkek gyűjteménye: Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Szerk.: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia. ATA – Új Mandátum, Bp., 2000, 179–282. o.

6 Erre vonatkozóan I. R. Cotterrell: The Sociology of Law. An Introduction [2nd ed.] (London: Butterworth 1992) 205–243. o.

7 Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária: Rendőrök és romák. Szertelen módszerek. A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai. In: Csányi Klára (szerk.): Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához. COLPI, Budapest, 1997, 130–172. o.

8 A bírói munka során a rejtett diszkrimináció különböző formái közül leginkább a szándékos diszkrimináció [intentional discrimination] jelentkezhethet, amikor a törvény vagy jogszabály látszólag „semleges”, de az alkalmazása lehet diszkriminatív. A diszkrimináció különböző formáiról I. Fehér füzet 1988. Szerk.: Furmann Imre. NEKI, Másság Alapítvány, Budapest, 1998, 13–14. o.

9 A résztvevő megfigyelés szempontrendszerének kidolgozásakor figyelembe vettük Kengyel M.: Perkulúra. Bíróságok, bírák, ügyfelek a nyolcvanas évek végén. Pécsi Tudománytár, Pécs, 1993. írásában szereplő vizsgálati szempontokat, és az általa rögzítetteket bizonyos fokig összehasonlítási alapként is tekintettük a nem roma perek vonatkozásában.

10 M. S. Stewart: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest. 1994.

11 Erre vonatkozóan l. Havas Gábor–Kemény István: A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle, 1995/3., 3–20. o.

12 Igen tanulságos ebből a szempontból Huszár László vizsgálata, amelyben összehasonlította a börtönnépességben a romák öndefiníciója alapján számított, illetve a börtönparancsnokok által becsült számukat, és extrém 62%-pontos (13%, illetve 75%) eltérés mutatkozott a kettő között. Huszár i. m. 149–150. o.

13 A megfigyelő említést tesz egy kártérítési ügyről, amelyben mind a felperes, mind az alperes roma volt. A másik eset egy büntetőügy volt, amelyben mind az elkövetők, mind a tanúk, mind pedig a sértettek romák voltak. Az egymással hosszabb ideje perben és haragban álló két roma család között a tárgyalás tömegverekedésbe torkollott.

14 Vö. Huszár, i. m. 158–159. o.

15 „Elhanyagolt cigányasszony, lila ruha, igénytelen haj, hiányos fogazat, egyik kezén kötés, mely fekete volt a pizsoktól.”

16 „Most mit tetszik itt vitatkozni velem, bíró úr, nem mindegy, hogy az elsőrendű vádlott mit csinált, én nem bántottam senkit.”

17 „P., mint központi figura, mindig kap egy-egy pillantást. Hátranéznek rá, ránevetnek, odasúgnak neki. Érezhetően kiemelt figyelmet kap a személye.”

18 „Amikor a tíz roma vádlott belépett a tárgyalóba, meglepődött a tömeg láttán. A sok tanú is ott volt már. Vagányak, lazák, élvezik a cirkuszt. Röhögcsélnek, rágóznak. A bíró állandóan fenyegetőzik, hogy a rendzavarókat megfékezze: »Nem muszáj szabadlábban védekezni.« A helyzet fokozódik, mert még a bíróság előtt várakozó, be nem engedett emberek közül is felrendelt a bíró néhány személyt.”

19 L. Huszár L.: i. m. 159. o.

20 Az egyik alkalommal a megfigyelő beszédbe elegyedett a tárgyalás előtt az ügy sértettjével (35 év körüli fiatal nő, akinek H. községben két kocsmája van; és a vádlottak törtek be az egyikbe), aki „nem volt különösebben mérges a fiúkra, bár volt egy olyan megjegyzése, hogy az ilyeneket mind sorba állítaná, és lelőné.”

21 „A lányomnak a hülyeségén kívül semmilyen betegsége nincs.”

22 E rítus fogalmáról l. P. A. Winn: Legal Ritual. Law & Critique 2 (1991) 2 207–231. o.

23 Az egyik leírásban szereplő ügyben a romák krumplit loptak, és pokoli éhségükben a helyszínen nyersen ettek belőle.

24 Erről bővebben l. A. T. M. Schreiner: „Ritual and Law” paper presented at the International Congress of Law & Society & Research Committee of the Sociology of Law, Glasgow, 10–13 July 1996.

Forrás: Beszélő, 2001. április